
A kitoloncolt elítéltek sorsa

1887 júliusában egy háromtagú brit expedíció indult Southamptonból Brazíliába, hogy állatokat, ásványokat és növényeket gyűjtsenek a londoni British Múzeum számára. Fernando de Noronha-szigetcsoport kormányzója szállást nyújtott, és két elítéltet adott a kutatók mellé. Öt évtizeddel korábban Charles Darwin is járt a szigeten. Korábban sűrű erdő borította a területet, de akkorra már kiirtották a fákat, hogy termőföldet nyerjenek, és az elítéltek ne tudjanak csónakot készíteni és elszökni. Egy Corria nevű elítélt segítségével rengeteg anyagot gyűjtött össze az expedíció a múzeumnak. 1887-ben 1400 elítélt tartózkodott a szigeten. Az ír Sir Walter Crofton rendszere szerint három osztályba sorolták őket. A viselkedésük, munkájuk alapján feljebb léphettek és szabadulhattak, de le is értékelhették a rabokat, akik a szigeten keményen dolgoztak, és esténként misén vettek részt. A jól viselkedők házasságot köthettek. A gyerekek 14 éves korukig iskolába jártak, akkor a lányokat a szárazföldre zárdába, a fiúkat pedig katonának vették. A büntetőszigetnek tehát több szerepe volt: büntetési hely, rehabilitáció, gyarmatosítás és termelés. A közvélemény a büntető kolónia ellen fordult, és a Brazil Köztársaság a kikiáltása, 1889 után megszüntette azt.

A Noronha-sziget része a büntetés történetének. Működése megszakította a bebörtönzés gyakorlatát, ugyanis a XIX. századig a büntetést zárt falak között, cellákban képzelték el. Noronha alternatívát mutatott a börtönbüntetés mellett. A bü-

nöst a későbbiekben lakóhelyétől elküldték messzire, és a szabad ég alatt dolgoztatták, épületeket, utakat, hidakat, csatornát építtettek vele. A büntetési mobilitás összekapcsolta a büntetést a birodalomépítéssel. Az elítéltek nemcsak szabad munkaerő utánpótlást jelentettek, használhatóak voltak területfoglalásra, a gyarmat forrásainak megszerzésére és termelésre is.

A szerző, *Clare Anderson* történész professzor a Leicesterei Egyetemen. A Noronha expedíció leírását kiindulópontnak szánta az elítéltek egyetemes történetéhez. A portugálok 1415-ben alkalmazták először az elítélteket birodalmi terjeszkedésre Észak-Afrikában, Ceutában. Ezt követően már az európai birodalmak és Oroszország, valamint Kína, Japán és a latin-amerikai államok is deportáltak férfiakat és nőket presidios-okba a világ minden táján. A presidios szó az ibériai erődöt jelöli, amelyben az elítélteket együtt tartották katonákkal, rabszolgákkal és más munkásokkal; „a büntető kolónia” pedig az a hely, ahol az elítélteket elkülönítették a környező népességtől. Ez a gyakorlat Spanyolország esetében egészen az 1970-es évekig állt fenn, Latin-Amerikában és Oroszországban még később is. Az elítélteket különböző jogi utakon, bírói ítéletek, katonai döntések és adminisztratív intézkedések révén szállították el. Az ismertetett könyv szerzője az „elítelt” szót használja azokra az emberekre, akik a büntető mozgatás valamelyik formája alá estek. Bebizonyosodott, hogy az elítéltek a gyarmatosítás és a határok kitégítésének eszközei és a munka úttörői lettek, mert mozgathatóak, elszállíthatóak voltak.

A több mint hat évszázadnyi idő alatt megszámlálhatatlan, milliókat érintő büntető száműzetés történt. Vitték őket gyalog, szekéren, vagonokban, hajókon, később gőzhajón és vonaton. A célállomáson sokan próbáltak szökni, de keveseknek sikerült. Többnyire oda szállították őket, ahol szükség volt a munkájukra. Hamish Maxwell-Stewart, a New England Egyetem

professzora megállapította, hogy az elítéltek voltak az európai birodalmak munkaerő-tartalékai. Amikor az elítéltek kiépítették az infrastruktúrát, már vonzotta a terület a szabad kívándorlókat is, ezért nem volt szükség további rabszállítmányokra.

Az elítéltek mozgatása azért kisebb volt a hatalmas mérvű rabszolga-kereskedelemhez, az ázsiai kényszermunkához és a modern náci munkatáborokhoz képest, nem beszélve az Európából az Újvilágba vándorlástól. Az eltérő vonások: a büntető deportálások a rabszolga korszaktól a modern kényszer-költöztetésekig tartottak; az elítéltek viszonylag kis csoportja is fontos arányt képviselt a telepesek között, mert ők készítették elő a földet és az infrastruktúrát a szabad telepesek számára; és végül, az államok és birodalmak már a kezdetektől az uralkodás és elnyomás céljára alkalmazták a deportálást. A „politikai rab” nem a modern korban jelent meg először.

A büntető deportálás jellege az idők folyamán és országonként változott. 1800 után ez a büntetési forma leginkább politikai cselekményekért, csavargásért, szex munkáért járt. Itália a lázadókat Szicíliába, Szardíniára deportálta. Máshol az elítélteket területfoglalásra küldték, illetve az volt a cél, hogy kihasználják a munkaerejüket. A kora újkori Portugál Birodalomban annyira szükség volt a munkaerőre, hogy nem ítélték a bűnözőket halálra.

A deportálás és elszállítás sokkal nagyobb mértékű volt a XIX. században, mint bármikor. A nemzet- és birodalomépítés logikája tette nagy elítélt tömegek mozgatását szükségesé. Ekkoriban az európai és a kelet-ázsiai hatalmak, valamint Oroszország és Latin-Amerika nagy része ragaszkodott a távoli büntetési helyekhez, szigetekhez, a tengeren túlhoz. Egy brit börtön-felügyelő, Arthur Griffiths ezzel szemben úgy vélte, érdemes az elítélteket otthon dolgoztatni. Voltak is ilyen „otthoni” kolóniák.

Clare Anderson a pozitívista történetírás módszertanára emlékeztető adatgazdagsággal tekinti át a kitoloncolt elitéltek hányattatását az ókortól a modern korig. Kitér a Római Birodalom gyakorlatára. A rabok messzire szállítását a rómaiak plusz büntetésnek tekintették, de nem alkalmazták gyakran. Azután a gyarmatosító európai hatalmak büntetési eljárásait veszi sorra a szerző a spanyoloktól portugálokon át a britekig és franciáig. De megismerheti az olvasó a könyvből a kínaiak és a japánok hasonló büntető eljárásait is. Japán esetében különösen a Meidzsi-restauráció utáni évtizedek büntetés-végrehajtási eljárás módjára hozott a szerző bőséggel példákat. A kínai dinasztiák az elitélteiket többek között Mandzsúriába száműzték. Azon bennszülöttek számára, akik ellenálltak, ún. tun-t létesítettek, azaz katonai-agrár kolóniákat. 1759-től 1911-ig a Csing uralkodók a kegyvesztett hivatalnokok, bűnözők és politikai száműzöttek tízezreit küldték a nyugati régióbeli tunokba, vagy elkülönített büntető telepekre. Ez volt a legszigorúbb ítélet a halálbüntetés után, gyakran életfogytiglani száműzetést és katonai szolgálatot jelentett. A japán Meidzsi-rendszer, a korszerűsítés szándékával, 1880-ban új büntető törvénykönyvet bocsátott ki. Ezután lefordították és megvitatták az európai büntető szövegeket, és meglátogatták a brit indiai elitelt-telepet Szingapúrban. A japánok Hokkaido öt telepére küldték az elitélteket 1881 és 1908 között. Ők útépitéseken és bányában dolgoztak, és új területet csatoltak Japánhoz.

A XX. századi toloncolási intézkedéseknél Anderson kitért a fasiszta olasz kormány 1926-ban bevezetett belső száműzetésről szóló törvényére, amely később a politikai és társadalmi elnyomás eszköze lett. Jugoszláviában újranyitottak büntető telepeket. A spanyol polgárháborúban, 1936 és 1947 között Franco tábornok közel 200 koncentrációs tábort létesített. Disszidenseket és más államellenségeket zártak be ezekbe a lágerekbe, és

a szabadulásuk a munka-teljesítményüktől függött. Az 1933-as hatalomra kerülése után a náci kormány „megelőző fogvatartó táborokat” állított fel a politikai ellenfelek bebörtönzésére, és koncentrációs táborokat a radikális és antiszociális elemek számára. A Német Birodalom táborok és műhelyek építésére használta a bentlakókat. A II. világháború idején jöttek létre a megsemmisítő táborok. Az ún. „ipari projekt” főleg fegyvergyártást jelentett. Amikor a zsidók és antifasiszták, kommunisták, szexmunkások és cigányok megérkeztek Auschwitz-Birkenaubra, a munkára alkalmatlanokat megölték, a többieket dolgoztatták és halálra éhezették. A nácik 1941-ben nyitották meg az első olyan elkülönítő tábort, amelynek kifejezett célja volt, hogy ott megöljék a deportált zsidókat.

Külön fejezetben foglalta össze a szerző az európai gyarmatbirodalmak 1415-től megfigyelhető büntetési gyakorlatát. Egyedinek tekinthető a lusotropicalizmus fogalmával jelölt eljárás mód, amely a portugál gyarmatosítást más államok hasonló törekvéseinél jobb színben megjelenítő felfogást jelentett. A portugál államot az a meggyőződés vezette, hogy a rasszizmus kiküszöbölésével megvalósul az egyenlőségen alapuló birodalmi kapcsolatrendszer. Ez az esetek többségében tévedésnek bizonyult. A XIX. század közepe tájától a portugálok az elítélteket kifejezetten azért deportálták, mert munkaerőre volt szükségük, velük infrastruktúrát lehetett építeni a gyarmatokon, ahova azután letelepedésre lehetett csábítani a szabad bevándorlókat. Angolában mezőgazdasági büntető telepeket hoztak létre, de sem ezek, sem a katonai agrártelepek nem voltak sikeresek. Nagy volt a szökések száma. Egy parancsnok megjegyezte: amikor az elítéltek dolgoznak, 12 végzi el kettőnek a munkáját; amikor esznek, kettő eszik annyit, mint 12 ember, és mindenkor készek a szökésre. A szabad migránsokra sem számíthattak, az ilyen kísérletek szintén elbuktak. Két esetben

azonban eltért a portugál gyakorlat más országokétól: városi büntető kolóniát létesítettek Luanda erődjében és egy kisebb Mozambikban. Ide európaiak is érkeztek. Ezekre a telepekre szállították a visszaesőket, a csavargókat és a katonai elítélteket. A spanyol bíraskodást a hasznosság és társadalmi tisztogató elve vezette, ezért inkább munkára ítélték a plebejusokat, s nem börtönre vagy kivégzésre. A rabszolgák együtt dolgoztak az elítéltekkel. Ez a rendszer tovább maradt fenn, mint másutt a rabszolgaság: Kubában ezt 1880-ban, a tanoncságot 1886-ban szüntették meg.

Külön fejezet szól arról, hogy a kitelepített elítéltek zavargásainak, lázadásainak miként igyekeztek elejét venni a hatóságok, illetve azokat hogyan torolták meg. A büntető elszállításnak erősen politikai jellege volt mindenütt a földön, és nincs e tekintetben különbség a kora újkor és a modern kor között. Mind a holland, a dán–norvég, a Brit Kelet-indiai Társaság (EIC) és maga a brit gyakorlat azt mutatta, hogy az elítéltek elszállítása azt a célt szolgálta, hogy megszabaduljanak a politikai ellenségtől, illetve a társadalmi békét megbontó elemektől. Azt is láthattuk, hogy az utaztatás néha alkalom volt a szolidaritás kialakulására. Ez pedig lehetőség volt kontinenseken átívelő ellenálló társaságok létrejöttére. Ez volt a helyzet a Spanyol Birodalom utódállamaiban, Latin-Amerikában Bermudán, az ausztráliai gyarmatokon, az Andaman-szigeteken és a spanyol prezidión, Ceután. Időközben újabb helyeket létesítettek a deportáltaknak, ahol szintén tere nyílt a politikai nevelésnek és lázadásnak.

A könyv második részében a büntetéshez és a büntető rendszerhez kapcsolódó elgondolásokat, módokat vette sorra a szerző. Az 1872-es Nemzetközi Büntetési Kongresszust Londonban tartották, ezután a XX. század közepéig minden ötödik-hatodik évben összejöttek a szakemberek Európa fővá-

rosaiban és Washingtonban. Tanulmányozták a szegénység és a jólét, a nevelés és a bűnözés összefüggését, valamint társadalmi reformokat sürgettek. A kongresszuson kérdőíveken véleményeket kértek be. A brit bizottság elnöke a Noronha-féle büntető rendszer kezdeményezője, Sir Walter Crofton volt. A kongresszuson négyszázan vettek részt húsz országból. A római kongresszuson a delegáltak meglátogatták az olasz börtönöket, büntető telepeket, az oroszok szintén megmutatták moszkvai átmeneti börtöneiket, ahol a továbbutazásra vártak a rabok. A vitákat a francia és az orosz résztvevők uralták. Az első kérdés az volt, büntetésként kell-e kezelni a transzportálást. A többség szerint nem, de az olasz delegátus a deportálást a nagyobb büntetési rendszer szakaszának tekintette. Felhívta a figyelmet arra, hogy ha nem alkalmazzák a deportálást, akkor 70 000 börtöncellát kellene építeni drága költségen, ráadásul elveszítenék az elítéltek munkaerejét. A francia minisztérium tagja szintén javasolta a deportálást. Szerinte a fővárosi börtönöket csak rövidebb idejű ítéletekkor és javíthatatlan bűnösök esetében kell használni.

A következőkben a szerző azt vizsgálta, milyen hatással van a büntetési mobilitás a bennszülött népességre, akik ki lettek téve a romboló erőszaknak, összeütközésbe kerültek az elítéltekkel. Fontos viszont, hogy mind az elítéltek, mind a helybeliek kulcsszerepet játszottak a felfedezésekben és a tudományos kutatásokban. Ez azért volt így, mert a büntető telepeket elszigetelt, érintetlen állapotú és néptelen helyeken alakították ki. A tudományok történetében a büntető táborok elhelyezésének tehát fontos jelentősége volt a tudás elterjesztésében.

Érdekesekek és tanulságosak azok a részletek, amelyek az elítéltek felfedező utakon való részvételére és tudományos gyűjtemények létrehozását segítő közreműködésére hoz számos példát. Olvashatunk az orvoslás és a büntetőeljárás összefüggé-

seiről, az elítéltek vizsgálatáról a frenológia, fiziognómia, eugenetika tudományágak nézőpontjából. A kutatási eredmények publikálására példa *Joseph Orgéas* hajóorvos 1880-as években megjelent könyve a faj, a bűnözés és az öröklődés, valamint az elkorcsosulás (degenerálódás) kérdéseiről. Orgéas felméréseit Francia Guyanára hurcolt elítéltek között végezte.

Joseph Orgéas kutatásait megelőzően *Anton Csehov* végzett vizsgálatokat Szahalin szigetén az orosz Távols-Keleten, 1890-ben. Ő George Keenan szibériai látogatása (1885–86) után figyelt fel a rettenetes szibériai állapotokra. Csehov munkáját oknyomozó újságírásnak is tekintették, mert feljegyzéseit a Szahalinra szállított elítéltek sorsának közvélemény elé tárására szánta. Tapasztalatait 1895-ben könyvben megjelentette. „Egészségügyi térképet” készített az ember fejlődésének és a környezetnek kapcsolatáról.

Orgéas megállapításai, Csehov tudományos terve mind részei a társadalomtudományi kutatások történetének. Ezekkel párhuzamosan a brit, francia és az USA-beli elemzők a bűnügyi patológiára, a szegénységre, a faji kérdésre és a szexualitásra fordították figyelmüket. A XIX. század második felében statisztikai és etnográfiai vizsgálatokat végeztek. Orgéas és Csehov nyomatékosan felszólították a kormányokat, szüntessék meg a francia guyanai, illetve a szahalini büntető telepeket, és az európaiakat ne vigyék ilyen ismeretlen éghajlatú területekre.

Anderson meglátása szerint az elítéltek mobilitása, kitoloncolása öt évszázadon át követett gyakorlatot jelent, s ez a felismerés új megvilágításba helyezi a büntetés-történet korábban elfogadott elbeszélését, amely a börtönöket és a büntetés-végrehajtási intézeteket tartotta a kormányok hatásos társadalmi fegyelmező eszközeinek. Az ismertetett könyvből az tűnik ki, hogy nem csak hogy tovább élt a büntető mobilitás a modern korban, hanem előrehaladt a terjedése és fejlődése. Az elítéltek

áttelepítése része volt a kormányzás szélesebb repertoárjának és a társadalmi ellenőrzésnek, ide értve a munka irányítását, amely néha törvényes, máskor törvénytelen vagy adminisztratív intézkedést jelentett. A globális büntetési folyamatban az elítéltek állandóan formálódó büntetési helyek között mozogtak – presidios, teherhajó, börtön, barakk és tábor –, amely lehetett szigeten, part mentén és messze a határvidéken. Kivéve néha az elitet, amelynek tagjait nem kötelezték munkára, de általában nem volt különbség a különböző rabkategóriákban. Az elítéltek börtönt, elszállítást és száműzetést szenvedtek. A különböző helyeken aztán a büntetés eltérő formáit tapasztalhatták, gyenge ellátást, többletmunkát, a száj betömését, leláncolást, bírságot, magánzárkát, korbácsolást, bezárást és ellátás-megvonást, legvégső esetben kivégzést. A legfontosabb fenyegetési eszközt általában a munka és a források megvonása jelentette.

Az elítéltek büntetőtelepekre hurcolása a XX. századig a büntetési stratégia központi eleme maradt, a poszt-szovjet Oroszországban és más nemzeteknél mind a mai napig alkalmazzák. A börtön meg fegyház után a gyarmatok és a határvidékek következtek a büntetések ritmusa szerint. A továbbszállítás távoli kemény munkára azoknak járt, akik nem vetették alá magukat a büntető rezsimnek. Ez esetekben a partoktól távol eső szigetek és más települések jöttek számításba, ahol mezőgazdálkodás folyt, illetve amely gyarmatterületek fontosak voltak. Ilyen helynek számított Új-Dél-Wales, Van Diemen Földje és Nyugat-Ausztrália. A XIX. századra a büntető mobilitás más büntetésekhez képest azért vált döntőbbé, mert kapcsolódott a kényszermunkához, nevezetesen a földek megtisztításához, fakitermeléshez, bányászathoz és a helyi, regionális fejlesztésekhez. Az elítéltek előmozdították a kiszemelt terület gyarmati birtokba vételét, követ törtek, amiből utcákat, hidakat, világítótoronyt építettek, fát vágtak, szenet bányásztak, amivel később

a hajókat fűtötték. Az elítélteknek, mint rabmunkásoknak sokkal nagyobb volt a jelentőségük, mint eleinte gondolták.

A büntető mobilitás megszabadította az államot a „nem kívánatos” csoportoktól, munkavégzést jelentett, és terjeszkedést, ezért az elítéltek utaztatása többlépcsős, több irányú volt szárazföldön és tengereken, óceánokon. Némelyik különleges útvonalat jelentett. A Holland Kelet-indiai Társaság (VOC) ázsiai és afrikai birtokaitól körbevitte a rabszolgákat a gyarmati területeken, elszállította őket a Karibi-szigetekre, Sierra Leonéba. A franciák a forradalmárokat előbb messzi szigetekre, azután Észak-Afrikába és Dél-Amerikába vitték. Gyakran nem volt logika abban, hogy hová küldték a rabokat. Amikor férfiakat és asszonyokat elszakítottak az otthonuktól és családjaiktól úgy, hogy soha nem látják többé egymást, hogy ezzel elretentsék őket és a társadalmat a bűnözéstől, valamint a hatósággal szembeni ellenállástól, akkor a birodalom gyakran hódító erőnek használta az elítélteket. Máskor kevésbé ellenőrizhető szabad munkára vitték őket olyan mértékben, hogy végül a szabadságuktól megfosztottak többségbe került az új településen. Fontos kivétel volt a XX. század fordulóján Hokkaido, ahova csak azután szállítottak japán elítélteket, amikor a migráció más formái már sikerteleneknek bizonyultak. Hasonló volt a helyzet a brit büntetési telepen Nyugat-Ausztráliában. Az elítéltek mindenféle munkát végeztek, téglát készítettek, ácsmunkán, szén- és ólombányászatban, út- és dokképítésen dolgoztak. Ruhát, cipőt készítettek, takarítottak, főztek, volt közöttük hivatalnok, tanár és felügyelő. Építettek hajót, készítettek bútort, és remek termékeket eladásra, ahogyan Bermudán és Új-Kaledónián. Még kiállításokra is eljutottak a cikkeik a Nemzetközi Büntetési Kongresszus felügyelete alatt. Még ha idővel a büntető telepeket és gyarmatokat megszüntették is, vagy az elítélteket szabad munkaerővel helyettesítették, nagy

válságok idején, így a II. világháború alatt Ázsiában, a japánok visszatértek az elítéltek munkára kényszerítéséhez.

A szerző felveti, hogy az elítéltek munkáját nem építették be a munka egyetemes történetébe, holott igen jelentős volt. Nem foglalkoztak az elítéltekkel a migráció globális történetén belül sem. Nem kapott jelentőségéhez mértén figyelmet az elítéltek hódítás során, illetve a nemzet- és gyarmatépítésben játszott szerepe. Az elítéltek a büntetésük letöltése után sokfelé szétszéledtek, letelepedtek. Gyakran vonzóvá tettek olyan földeket, ahová korábban nem akartak menni az emberek. Az idők folyamán az elítéltek, a kizsákmányolásuk ellenére, egyre inkább letelepedő gyarmatosítókká váltak, és eszközei lettek a bennszülöttek kifosztásának Amerikától a Csendes-óceánig. Vagyis a büntető mobilitás hozzájárult a helybeliek kimozdításához, azok betegségeihez, szétszakításukhoz, az erőszakhoz és a háborúhoz. A terra nullius (üres föld) képzelete megkönnyítette a hódítást, amely után párhuzamosan kialakultak az elzárás formái, a deportálás és a transzportálás módozatai, melyet a lázadókra vagy ellenállókra mértek, mint például a bennszülött ausztráliaiakra és új-kaledóniaiakra. Bár a legtöbb büntetési helyszín felszívta a különböző európai, afrikai, ázsiai és bennszülött eredetű elítélteket, mégis csak ritkán küldték a rabokat a határoktól távolabb eső perifériákra, a nemzeti és birodalmi központok gyarmataira. Sokkal gyakoribb megoldást jelentett, hogy az elítélteket kifelé irányították a szárazföldről, és az európai birodalmakba a gyarmatokról. Némely esetben, mint a Karib-térségből az ausztráliai gyarmatokra transzportálásnál, az elítéltek büntetési útjukon érintették az európai büntetési helyeket. Másrészről, Hollandia egyedülálló volt abban, hogy csak transzportálást alkalmazott a gyarmatosított népességnél. Dánia–Norvégia közben csupán kifelé küldött elítélteket Észak-Európából, de mindössze rövid időre.

Vegyes a kép, ha a különböző eredetű rabok összegyűjtésére vagy elkülönítésére gondolunk, és idővel mindez változott az elítélt népség teljes demográfiai profiljától, a képességeiktől és a munka szükségleteitől függően. Például Van Diemen-földje gyarmaton afrikai, ázsiai és kreol elítélteket keverték és különítettek el Mauritiusról és Hongkongból származókkal, különböző időszakokban. Francia Guyana például ezzel ellentétben gyarmati elítélteket tartott elkülönítve az európaiaktól, míg Portugália alig figyelt az elkülönítésre a városi büntető telepein, így Mozambikon és Luandán. Eleinte Amerikában a rabszolga férfiak és nők együtt dolgoztak az elítéltekkel, ahogy a katonák és a bennszülöttek is, és később az ausztráliai gyarmatokon is erőszakkal egyesítették őket a gyarmati munkarendszerben. Másutt az elítéltek együtt dolgoztak a szerződéses migránsokkal, mint Sierra Leonén.

Különösen a XIX. század elejétől a büntetési és munka-kívánalmak egybeolvasztása olyan kibékíthetetlen ellentétet és feszültséget eredményezett az elítélt rendszerben, mint ahogyan Kínában. Alapvetően a büntetési mobilitás nem tudott egyidejűleg hatni a szigorú büntetésre, elriasztani a büntől, rehabilitálni, és megfelelni a munkakövetelményeknek. Valójában a nyomorult körülmények némelyik új büntetési intézményben, mint Francia Guyanán és az Andamán szigeteken, olyan következményekhez vezettek, hogy a büntető transzportálás szinte azonos volt a halálos ítélettel, különösen az európaiak számára. Máshol pedig, mint az olasz büntető szigeteken, nem volt elég munka, hogy elkülönülve dolgozhassanak; ezért a közmunka olyan kegyetlen lehetett, akár a halálos ítélet. Ilyen volt a hokkaidói útépités. További nehézséget okozott, amikor a XIX. században bevezették a nevelési és vallási gyakorlatot a napi rutinba, ám ez nem vált általánossá. Míg a tanulás és az imádkozás a rehabilitáció eszköze lett volna – a japán budd-

histák és sintoisták, valamint a keresztények számára –, ezek elvonták az elítélteket a munkától, és konfliktusokhoz vezettek az ügyintézők, káplánok és papok között. Mivel ezeket az elemeket lehetetlen volt kibékíteni egymással, és mivel attól lehetett tartani, hogy elriasztják a szabad munkaerő bevándorlását, végül a kialakult helyzet olykor a már meglévő büntetési hely megszüntetését, vagy tervezett elmaradását vonta maga után. Ez történt egy javasolt hely ügyében Brit Nyugat-Indiában, amelyet sosem építettek meg, és ez hatott a németek vitáira is.

Miután a kormányok kizsákmányolták az elítéltek munkáját, kívánatosnak tartották az állandó letelepedésüket. Persze nem mindenütt volt ez így, például Latin-Amerikában sem, ahol a letelepítés volt a cél, oda elítélt asszonyokat, vagy a rab férfiak szabad családtagjait vitték a hajók. Ilyen szempontból kivételt jelentett Oroszország, ahol női elítéltek igen kevesen voltak, de éppen ezért családot alapíthattak, és kedvezményeket kaptak. Azonban, még ha akarták is a letelepülést, gyakran ott sem váltak az elítéltek gyarmatosító erővé, mert szembe állították az elítélteket más dolgozó csoportokkal. Ezért jelentek meg elkülönített büntető kolóniák. Azután voltak olyan munkák, amelyekre nem küldték az asszonyokat, például út- vagy dokképítés.

Az elítéltek más munkaszisztémákban is dolgoztak, például rabszolgákkal és szerződésesekkel és katonasággal is együtt. Ők ide-oda mozoghattak a kategóriák között, de máskor elfogták és visszakényszerítették őket az alávetett státuszba. A büntető mobilitás és a rabszolgaság között szoros kapcsolat állt fenn. Akadt rá példa, hogy ha hiány volt rabszolgákból, egy elítélt csoporttal pótolták. A Karib-szigeteken például a rabszolgákat elítéltként eladták, Közép-Kínában pedig az elítélteket rabszolgaként kezelték. A XIX–XX. században a „rabszolga-kereskedelem” és a „rabszolgaság” retorikai változat volt mind a lázadó

elítéltekre és kritikaként a büntető telepekre nézve. És valóban, az amerikai polgárháború előtt a Francia Guyanáról elmenekült elítéltek csatlakoztak az USA-ban a rabszolgaság ellenes kampányhoz, mert hasonlóak voltak a tapasztalataik. Továbbá mind a kora újkori, mind a későbbi korszakban eladták az elítélteket kényszermunkára vagy bekényszerítették őket a hadseregbe, még jobban összekeverve a munkaerőt. Franciaországban még az 1970-es évek elején is voltak büntető zászlóaljok.

Jóllehet az elítéltek kimozdításának az otthonukból a büntetés és az elrettentés volt a célja, volt ennek nem szándékolt következménye is. Az elítéltek az ellenállás és lázadás szellemét vitték magukkal minden helyszínre. Az ellenállás sokféle formáját a munka elkerülésétől a felkelésekig és a szökésig. Az elítélt, ahogy ment egyik helyről a másikra, része lett a jogokról, rabszolgaságról, annak eltörléséről, az emberi kapcsolatokról és a büntetésről szóló vitáknak. A szökés különösen járványos volt Francia Guyanán. A II. világháborúig a rabok Suriname, Brit Guyana, Trinidad partjaira menekültek, vagy Brazíliába, Venezuelába mentek. Végül az Európából a Karib-térségbe, Dél-Amerikába és a Csendes-óceáni világba irányuló elítélt-menekülés hozzájárult a transzportálás ellenes érzelmek felerősödéséhez, és törvényi változásokat idézett elő új nemzetközi megállapodások és hivatalos egyezmények formájában, a kiadatás és deportálás vonatkozásában.

Az elítéltek mobilitása a kultúra és a hit terjesztésében is tetten érhető. A büntető utazás élménye gyakran szolidaritást ébresztett a résztvevőkben. A mobilitás megkönnyítette a radikális eszmék és mozgalmak kapcsolatát tengereken és szárazföldön egyaránt. Az elítéltek politikai nevelést és tudatosságot vittek magukkal az útjaikon. Például az elítéltek célállomása kulturális változáson ment át a társadalmi gyakorlat és hierarchia, valamint a vallásos ceremóniák átadása révén. A kora újkori

Amerikáktól a XIX. századi dél-afrikai, brazíliai és ausztráliai gyarmatokig a gyűjtők és tudósok igénybe vették a helyi szakértőket, és elfogadták az elítéltek és bennszülöttek segítségét a minták preparálásában növényektől magokig, kőzetmintáktól és kagylóktól a pillangókig és madarakig. Ez azt jelentette, hogy a rabok és a büntető kolóniák beléptek a gyűjtés, kereskedelem és kiállítás körébe, a botanikus kertek munkájába, főleg az angol Kew Gardens-be és a kísérletező mezőgazdálkodás más formáiba.

A tudás formálódásának egy másik eleme volt az új büntetési gondolkodás, amely körbefutott a kormányokon és minisztériumokon. Ezt részben felgyorsították a szakértők értekezletei, a XIX. század harmadik negyedétől pedig a Nemzetközi Büntetésügyi Kongresszus ülései. A hivatalnokok globális utazásokat vállaltak, vizsgálták és összehasonlították a büntető telepeket. Elsősorban Új-Dél-Wales, Van Diemen Földje, Francia Guyana és Új-Kaledónia voltak a célállomásaik. A kormányok jelentéseit lefordították, és megvitatták a javasolt változtatásokat. Az országok egymás módszereit átgondolták, s vagy átvették, vagy elutasították. Az Alexander Maconochie-től származó és Sir Walter Crofton-féle három lépcsős írbüntetési rendszer az egész világon hatott; a jelölési rendszer az ausztráliai gyarmatokon alakult ki, és mindenütt elterjedt. Így maguk az elítéltek és a fegyenctelepek is alakították a büntető igazságszolgáltatás besorolási rendszere kísérleteit. Mi több, az ő részvételük a besorolás formálásában a modern próbára bocsátási rendszer eredetének tekinthető.

A büntetési mobilitás különböző hátterű embereket hozott össze, különböző eredetű, nyelvű, etnikumú és kultúrájú népeket. Így aztán a munkájuk értékén túl az elítéltek széles és hozzáférhető alanyokat jelentettek az orvosi és néprajzi kutatókhoz. Ez a körülmény fontossá tette őket a besorolási (klasz-

szifikációs) rendszer történetében is, különösen a faji ideológia szempontjából. A XIX. század elején az elítélteken koponya-tani, később pedig embertani méréseket végeztek, melyeket felhasználtak Lombroso elgondolásának bizonyítására a bűn „biológiai” alapját illetően. Ennek egyik eleme az volt, hogy az elítélteket holtuk után vizsgálták, amely lehetővé tette a koponya és az agy pontos mérését. Ebből arra jutottak, hogy a bűnözők az elmaradott, „vad” múltban halmozódtak fel, és a fehér európai elítéltek esetében emberi fejlődésről beszéltek. Furcsa, egyetlen azonban a kép. A latin-amerikai nemzetek Lombroso gondolkodását követték, másutt, így a brit és francia birodalmakban, valamint az orosz cári birodalomban a hozzászólók inkább azt vallották, hogy a bűn társadalmi tényezőkből fakad, ahogyan Alexandre Lacassagne állította.

Az elítéltek sokfélék voltak, és kutatási célra bármikor rendelkezése állottak, rajtuk tanulmányozták az egészség feltételeit és a betegségeket. Az ausztráliai elítéltek hajóin például a skorbutot vizsgálták. Az Andamán-szigeteken a tisztviselők megfigyelték a dohány és az ópium megvonási tüneteit, kísérleteztek a lepra szimptomáinak javításával és a malária megszüntetésével. Francia Guyanán a sárgaláz és horogféreg-fertőzés ellen küzdöttek. Némelyik helyen egészen részletes orvosi statisztikák készültek. Hasonló módon fejlődtek a társadalomtudomány kutatási módszerei is, kérdőívek, interjúk készültek a büntetési telepeken. Fransk Cazanove egyedülállóan fedte fel a kriminalitás és a nemi vágy kapcsolatát. Felhívta a figyelmet a „kiadatás” kérdésre, amelynek hatására a transzportálás-ellenesség megerősödött. Felmerült az a szempont is, hogy megfelelő stratégia-e büntetési telepekkel, elítéltekkel foglalni el a gyarmatokat. Mint láttuk, Orgéas és Csehov e módszer ellen foglalt állást.

A szerző könyve végén felteszi a kérdést, hogy mi maradt a büntető elszállítások történetéből mára a világban. A XVIII. szá-

zad végére az elítéltek beleilleszkedtek mások munkavégzési folyamatába, nem tartották őket számon elkülönítve. Érdekes, de nem meglepő, hogy Ausztráliában ma is vannak öntudatos elítélt-leszármazottak. A megváltozott társadalmi attitűd azt mutatja, hogy az elítéltek már nem valami „bűnöző osztály”, hanem egy széles társadalmi réteg, és a korábbi stigma elhalványodott. Az elítélt identitása ma része a nemzetépítésnek. Érdekes részleteket is megtudunk a könyvből arról, milyen emléküik él ma a büntető telepekről a helyszínen. Például a Hondurasra deportált brit elítéltek nyelvét, táncát és zenéjét az UNESCO felvette a megfoghatatlan örökség jegyzékébe. Az Andamán-szigeteken átvették a hindu vallást és a kaszt gyakorlatát, és ma az elítéltekre úgy tekintenek, mint dicsőséges „szabadságért küzdő hősökre”. A szerző megjegyzi, hogy ő is ott született.

Számos korábbi büntető telepen még megvannak az infrastruktúra részei, és ma is nyilvántartják ezeket. Például Oroszországban a XIX. századi politikai száműzöttek emlékét őrző múzeumokat építettek. Ausztráliában Új-Dél-Walesen és Tasmanián (korábbi nevén Van Diemen's Land) ma is láthatók az elítéltek örökségeinek helyszínei, melyek az UNESCO világörökségi listáján szintén szerepelnek. Ezek és sok más helyszín ma az elnyomás elleni ellenállás jelképei, egyben a turisták célpontjai. E helyeken az utak, a megtisztított földek, a mezőgazdálkodás, bányászat, a kőfejtők és még sok más mind az elítéltekre emlékeztetnek. Másfelől azonban az elítélteket a máig fennmaradt, megújított börtönökbe viszik. 1938-ban például a brazíliai szigeten, Fernando de Noronhán Vargas diktátorsága idején a börtönbe politikai elítélteket zártak. Hasonlóan ma is börtönként működik Brit Guyanán a Mazarumi Prison, Kínában Xinjiand „átnevelő” tábor, és a modern Oroszország büntető rendszere emlékeztet a gulágok rendszerére. Láthattuk,

hogy az elítéltek mobilitása, munkája, életének sokfélesége mélyszélesen alakította az egyetemes történelmet.

Clare Anderson professzor nagyon alapos munkát végzett, az elítéltek sorsát mintegy 500 éven át követte nyomon szerte a világban, számtalan helyszínen, igen sok kibocsátó ország intézkedéseit is bemutatva. Éppen azért, mert nagyon sok adattal dolgozott, az olvasó olykor úgy érzi, a rengeteg büntetési hely, gyarmat, évszám, törvény már-már áttekinthetetlenül zúdul rá. Mindenesetre a könyv az emberi szenvedés története, amelyet ismernünk kell. A rendkívül részletes munkát alátámasztja a 422–429. oldalakon található Függelék, amely a fontosabb büntető telepek helyét, fennállásának idejét tartalmazza; a bőséges, többnyelvű bibliográfia a 430–474. oldalakon, azután a birodalmi levéltárak mellett a messzi gyarmatok levéltárainak a felsorolása (475–482. oldal) további elmélyüléshez nyújt segítséget. A kötet név- és tárgymutatóval zárul.

Clare Anderson: *Convicts – A Global History* (Az elítéltek globális története). Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom. 2022. 493 o.

Fodor Mihályné–Reszler Gábor